

Гамалія К. М.

к.і.н., завідувач кафедри дизайну одягу,
Київський національний університет
культури і мистецтва

КІКЛАДСЬКА КУЛЬТУРА: КУЛЬТУРОГЕНЕТИЧНІ ПОТЕНЦІЇ ТА ТРАГІЧНА ЗАГИБЕЛЬ

Анотація. На основі аналізу літературних джерел автором продемонстровано витoki, становлення та колапс кікладської культури – однієї з найдавніших культур Егейського світу. Обстоюється доцільність залучення відомостей щодо своєрідної культури Кіклад до навчальних програм з мистецтвознавства та культурології.

Ключові слова: культура, Егеїда, Кікладські острова, мистецтво, катастрофа.

Аннотация. Гамалея Е. Н. Кикладская культура: культурогенетические потенциалы и трагическая гибель. На основе анализа литературных источников автором показаны истоки, становление и коллапс кикладской культуры – одной из древнейших культур Эгейского мира. Обсуждается целесообразность использования сведений о своеобразной культуре Киклад в учебных программах по искусствоведению и культурологии.

Ключевые слова: культура, Эгеида, Кикладские острова, искусство, катастрофа.

Annotation. Gamaliya K. N. The culture of Cyclades: high-power culturogenetic potential and tragic collapse. On the base of analysis of scientific releases the author demonstrates the sources, formation and collapse of Cycladen culture, one of the ancient cultures of the Aegean world. On considers the expediency of utility of knowings about peculiar Cycladen culture in educational programmes on Art history and Culturology.

Key words: culture, Aegean world, the Cyclades, Arts, catastrophe.

Постановка проблеми. Культурологія, відносно молода галузь людського знання, вже посідає місце базової дисципліни у соціально-гуманітарному блоці наук, проте її становлення продовжується і сьогодні: поглиблюється розуміння її витоків, чіткіше окреслюються межі, уточнюється формулювання мети, розробляється специфічний категоріально-понятійний апарат. Нові дані щодо розвитку, характерних рис, часу і місця існування окремих локальних культур поступово доповнюють загальну панораму світового культурогенезу. Одним з яскравих, але ще недостатньо досліджених вогнищ культури давньої Європи є кікладська культура, що склалася у III тис. до н. е. в острівній зоні Егейського басейну. Актуальність теми полягає в тому, що аналіз відомостей щодо своєрідного кікладського феномену сприятиме заповненню ще однієї сторінки в історії світової культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми у 50-х – 70-х рр. ХХ ст. знайшли висвітлення у творах К. Ренфрю, Г. Чайлда, Н. О. Сидорової, В. М. Польового [1, 3, 5, 6]. В 90-х рр. ХХ ст. помітний внесок у розробку питань егейської, зокрема кікладської культури, був зроблений Хр. Думасом, Ю. В. Андреевим [4, 2], а на початку ХХІ ст. – Л. Акімовою [7]. Сучасне розуміння процесу всесвітнього культурогенезу потребує нового переосмислення комплексу знань, що стосуються своєрідної кікладської культури.

Мета статті полягає в тому, щоб показати характерні риси кікладської культури і відобразити її як своєрідне явище в контексті європейського культурогенезу.

Викладення матеріалу. Найдавніші культури Європи існували на території островів Егейського моря та материкової Греції в епоху бронзи, тобто у III-II тисячоліттях до н. е. Найбільш значними серед них вважаються критська, мікенська та кікладська, які іноді об'єднують під назвою єдиної егейської, або крито-мікенської культури, що досягла того рівня, з якого починається справжня цивілізація [1]. Егейський світ займав особливе місце серед країн давнього Середземномор'я завдяки надзвичайно вигідному географічному положенню на суміжжі двох континентів – Європи та Азії, на перехресті найважливіших морських шляхів середземноморського басейну. Культурогенетичні потенції, закладені в цей регіон самою природою, сприяли розвитку мореплавства, пов'язаного з рибальством, торгівлею та піратством.

Першим морським народом Егейського світу стали жителі Кікладського архіпелагу, що знаходився у центрі водного басейну, які приблизно у середині III тисячоліття до н. е. взяли на себе функцію посередників у контактах між його культурними осередками [2]. Кіклади, що означає “кругові” – група островів південної частини Егейського моря, які оточували священний острів Делос, легендарне місце народження Артеміди та Аполлона. За іншою легендою Кікладські острова створив Посейдон, вдаривши своїм тризубом по горах і розкидавши їхні уламки по морю. Це були скелясті, у давнину вкриті лісами острова,

Надійшла до редакції 22.10.2012

залишки суші, що колись з'єднувала Анатолію з материковою Грецією. Невеликі за площею та неплідні, вони не могли повністю задовольнити потреби простих збирачів та землеробів, але служили зручними стоянками для мореплавців та піратів. До того ж у їхніх надрах знаходилися поклади сировини, цінної для навколишніх культур: на Мелосі – обсидіан, на Паросі – чистий білий мармур, на Сифносі – срібло та свинець, на Кітносі – мідь, на Наксосі – корунд [2].

Перші ознаки колишнього існування постійного населення на Кікладах виявлені в археологічних шарах епохи неоліту. Рештки житлових поселень знайдені на невеличкому острові Саліагос (початок V тис. до н. е.) та на мисі Кефала острова Кеос (кінець IV – початок III тис. до н. е.). Неродюча земля та недосконалість знарядь для її обробки не дозволяли отримати достатньої кількості зерна, потрібної для існування землеробських общин. Перші поселенці кікладських островів були кочівниками, які пересувалися з місця на місце, шукаючи їжу для себе та пасовиська для худоби. Не будуючи постійних поселень, вони жили у маленьких хижках, сплетених з гілок та обмазаних глиною, від яких з часом практично нічого не залишилось.

Формування кікладської культури почалося під час переходу від неоліту до ранньої бронзи, на межі IV – III тис. до н. е. Цей період відзначився високою ефективністю морських перевезень, розвитком торгівлі та підприємництва. Значний приріст населення на Кікладах в епоху ранньої бронзи підтверджується різким збільшенням числа могильників, що зазвичай об'єднувалися у некрополі. У цей час спостерігається поява нового типу житла, що мало досить непрезентабельний вигляд. Невеличкі прямокутні дво- або однокімнатні будівлі з кривими стінами, складені з погано підігнаних одна до одної кам'яних плит, зводилися навкруг некрополів, нагадуючи поодинокі ізольовані оселі.

Періодом розквіту кікладської культури вважається середина III – середина II тисячоліть до н. е. В цей час найвищої виразності досягло кікладське мистецтво, про що свідчить дуже багатий і різноманітний поховальний інвентар. Були зроблені також перші кроки у напрямку урбанізації, хоча тут і не існували у повному обсязі ті передумови, з наявністю яких зазвичай пов'язують процес виникнення міст у Єгипті та Месопотамії. Характеризуючи поселення цього періоду, грецький археолог, професор Афінського університету Христос Думас виділяє такі їхні особливості: 1) поселення займає природний акрополь або малодоступне узвишся; 2) найчастіше таке узвишся розташоване поблизу моря; 3) принаймні один із схилів узвишся крутий і недоступний для ворогів; 4) поселення обнесене захисною стіною; 5) основний житловий масив складається з компактно згрупованих, розділених вузькими проходами будинків криволінійної або прямокутної конфігурації [3].

Дослідження давнього поселення, що отримало найменування Акротірі, відповідно до назви сучасного села, розташованого поблизу місця його винайдення, надало можливість не тільки детально вивчити різні сфери давньої кікладської культури, а й

значно поповнити наші знання щодо Єгейського світу за часів пізнього бронзового віку. Виверження вулкану законсервувало Акротірі, що перетворилося на той час на майже справжнє місто, і на тисячоліття заховало його під міцним шаром пемзи та вулканічного попелу. Через високий ступінь збереження археологічних пам'яток у науковій та популярній літературі його часто називають “грецькими Помпеями”.

Руйнування острова Фера внаслідок катастрофи, що у кілька разів перевищувала силу виверження вулкану Кракатау у новий час, можна вважати однією з важливих подій європейської передісторії. Тридцять кубічних кілометрів скель, вогню та сірчаної кислоти зі страшною силою були викинуті у стратосферу на висоту до 20-40 км. Жителі Криту, розташованого більше ніж у 100 км на південь, цей смертельний спалах могли не побачити, але через дев'ять хвилин вони неодмінно мали почути сильний шум та стук падаючого каміння. Потім на їхніх очах море відступило, після чого гігантська припливна хвиля, нині кваліфікована як цунамі, тричі кидала на критський берег величезну кількість води. Через кілька годин на місці колишнього острова Фера опинилося кільце чорних базальтових скель навкруг гігантської кальдери (від португальської “котел”) – глибокої вирви, заповненої морською водою, змішаною з сірчаною кислотою. Частинки попелу, що піднялися у повітря, підхоплені північно-західним вітром, подолали величезну відстань: їх знаходили в наш час у глибинних зразках льоду в Гренландії. Стратиграфічні дослідження, підтверджені ізотопним методом, довели, що виверження вулкану на Фері відбулося близько 1450 р. до н. е., а отже уцілілі рештки Акротірі датовані серединою XV століття до н. е.

Судячи з вже розкопаної частини поселення, воно складалося з декількох рядів будівель, витягнутих з півночі на південь на 150-160 м, загальною площею приблизно у 10000м². На думку грецького археолога Спиридона Маринатоса, це лише фрагмент колишнього поселення, що простягалось впритул до берегів Санторинської бухти. Відповідно до цього чисельність населення в ньому мала складати не менше 30000 жителів. До речі, на відміну від руїн “римських Помпеїв” археологи майже не знайшли останків людей, кістяків тварин, особистих прикрас. По всьому виходить, що люди передбачали смертельно небезпечний катаклізм і встигли покинути свої оселі.

Забудова Акротірі не проводилась за якимсь планом, а розвивалась стихійно, залежно від умов місцевості та побажань окремих домовласників. Безладно згруповані блоки житлових приміщень розділялися вузькими проходами. Найбільший житловий комплекс складався з 24 побудов, серед яких неможливо було розрізнити окремі будинки. Від іншого комплексу зберігся триповерховий фасад, викладений іззовні добре обробленими прямокутними плитами туфа. Приміщення верхніх поверхів у Акротірі використовувались переважно як житлові кімнати і тому мали великі вікна, які іноді робилися і на нижніх поверхах. Як правило, нижні поверхи та підвали призначалися для зберігання їстівних припасів або використовувались як майстерні. Кікладські будинки

зводились повністю з каменю на відміну від будинків Трої та материкової Греції, де стіни складали з сирцевої цегли на кам'яному фундаменті. На Кікладах було багато каменю-плитняку, що розпадався на великі плити, з яких робили стіни та пласкі дахи [4]. Добре обтесаними каменями були обрамлені вікна та двері, що було суто кікладською особливістю будівництва, не притаманною мінойській. Таке ж каміння використовувалось для укріплення кутів будівель та для викладки зовнішніх фризів, якими відмічалися рівні окремих поверхів по всій висоті будинку. Іноді весь фасад або навіть всі стіни викладалися з таких ретельно оброблених каменів. В інших випадках зовнішні стіни обмазувалися глиною, змішаною з рубленою соломою.

Як зазначали всі дослідники кікладської культури, незважаючи на деякі розбіжності у архітектурному оформленні будинки Акротірі були більш-менш однотипними, і жоден з них не міг вважатися палацом. Більше того, складалося враження, що навіть у період розквіту цієї культури практично не було можливості розрізнити багаті та бідні будинки, тобто соціальна стратифікація на острові Фера ще не розвинулася у достатній мірі. Проте всі будинки відповідали доволі високим соціальним, побутовим та естетичним стандартам, які зустрічаються у багатих та культурних суспільствах. Імпозантна квадратна кладка фасадів, просторі внутрішні приміщення зі стінами, прикрашеними яскравими фресками, багато декорована різноманітна кераміка не поступалися за своїми якостями творінням Криту періоду розквіту, створюючи враження налагодженого добробуту і процвітання кікладців.

Фрески Акротірі помітно відрізняються від критського настінного розпису, який відзначається збільшеною увагою до культових церемоній. Серед сюжетів кікладських фресок переважають жанрові сценки (зокрема "Бійка навулачки") та зображення живої природи. Чудова композиція зображує збирачів шафрану – джерелі рослинної фарби. Молоді дівчата збирають тичинки квітів і перекладають їх із своїх корзин у великий мішок, що стоїть біля ніг сидячої жінки. На багатоплановій фресці, що отримала назву "морський фріз", зображені люди різного віку та стану, які вийшли на берег зустрічати кораблі.

Орнаменти, малюнки рослин та кораблів, що прикрашають різноманітну високоякісну кераміку з Кіклад, досить своєрідні. Одна з посудин, створена на острові Амаргос ще у III тисячолітті до н. е., нагадує хагину простої форми, проте на поверхні вона прикрашена вишуканим спіральним орнаментом. На нижню частину покривки нанесений візерунок з трикутників, які повторюють її обриси, а верхівку підкреслюють концентричні кола та спіралі. Отже, вже з найдавніших часів кікладський майстер прагнув сполучити лінії візерунку з формою предмету. Характерними кікладськими виробами є так звані "сковорідки" із спіральним орнаментом. Майстер з острова Сирос зробив таку "сковорідку", узгодивши візерунок орнаменту із трикутничків з контуром, а всередині викарбував кораблик, що пливе посеред спіралевидних хвиль. Під час розкопок були знайдені також зооморфні

керамічні вироби, що умовно відтворювали форми тварин та птахів.

Але найбільшої відомості серед виробів кікладських майстрів набули "ідоли" – мармурові фігурки жінок зі складеними на животі руками. Облік кікладського ідола доволі примітивний: тільки ніс виділяється над гладким обличчям, а очі та рот позначені фарбою. Руки та ноги зроблені за допомогою глибоких пропилів у мarmorі. Ноги часто зігнуті в колінах, тобто вони наче б то нестійкі, але ж призначенням ідолів було не стояти, а лежати у гробницях, супроводжуючи небіжчика, як ушебіт в Давньому Єгипті. Трапляються і більш складні за формою фігури, зокрема арфіст, що сидить на троні, закинувши голову і перебираючи струни, але і його обрисам не вистачає округлості. Кікладські статуетки створювалися такими ж прийомами, як неолітичні посудини або зброя – з допомогою камінних інструментів [5].

У скульптурних виробках Кіклад відчувається певна спорідненість із зразками східних культур. Проте кікладським ідолам притаманний своєрідний схематизм, відмінний від умовності зображень фігур Сходу. "Кікладських майстрів, – зазначає Л. Акімова, – цікавить не тілесний образ людини, застиглої перед божеством з магнетичним поглядом, як у шумерів, і не конкретна, продиктована вимогами поховального ритуалу достовірність зображення, як у єгиптян... В кікладських "змерзлих ідолах" втілена інша ідея – ідея зародження душі, вони являють собою образ Великої богині, яка повертала людину до життя "зворотним народженням" [6, с. 22]. Статуетки з Кіклад призначені для споглядання тільки спереду чи збоку, вони вуглуваті, ще позбавлені пластичної завершеності та пропорційної точності, притаманної грецькій скульптурі. Але звернення кікладських майстрів до такого матеріалу, як мarmor, відбулося раніше від представників інших культур.

Незважаючи на виразність та оригінальність кікладського мистецтва, а також на помітні досягнення остров'ян на шляху до урбанізації, кікладська культура так і не перейшла до стадії справжньої цивілізації. Катастрофа, що поклала кінець поселенню протоміського типу Акротірі, була жахливою, проте її не можна вважати єдиною причиною занепаду цієї культури. Ситуація, що склалася на островах Кікладського архіпелагу, стає більш зрозумілою, якщо розглядати її в контексті історії всього Егейського світу. На початку II тисячоліття до н. е. острови центральної Егеїди почали втрачати колишній пріоритет у веденні морської торгівлі з навколишніми культурними осередками. Тепер провідну роль у цій сфері стали відігравати мінойці, властители Криту. Ослаблені кікладські острови стали легкою здобиччю для піратських нападів. Приріст населення на Кікладах помітно знизився порівняно з демографічним рівнем періоду їхнього розквіту, зменшилася кількість поселень. Процес урбанізації, перерваний названими негативними тенденціями, відновився тут тільки після дуже довгої паузи і зовсім у інших формах. Безумовно, кікладська культура підлягала досить помітному впливу мінойського Криту, але ж ці міжкультурні зв'язки

були взаємними. Взагалі ж можна зробити висновок, що кікладський феномен був і залишається однією з яскравих сторінок історії світової культури.

Висновки. Наведені у статті матеріали доводять, що у III тис. до н. е., в період ранньої бронзи, на островах Егейського басейну закладалися основи культур, які стали своєрідним прологом до формування майбутньої європейської цивілізації. Особливі географічні та економічні умови сприяли створенню самобутньої культури на Кікладських островах. Життя острів'ян у поселеннях, що вже стали на шлях до урбанізації, було влаштоване досить зручно для тих давніх часів, кікладське мистецтво, зокрема скульптура і кераміка, і досі вражають своєю неповторною чарівністю. І хоча доля кікладської культури склалася так, що вона не перейшла до стадії цивілізації і залишилася однією з "тупикових" гілок в історії європейського культурогенезу, вона заслуговує на популяризацію своїх надбань і подальшу увагу дослідників.

Література:

1. Renfrew C. The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Mil. B. C. / Colin Renfrew. – London : Methuen, 1972. – [XV], 595 p.
2. Андреев Ю. В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы / Ю. В. Андреев / отв. ред. В. М. Массон. – Ленинград : Наука, ЛО, 1989. – 231 с.
3. Чайльд Г. У истоков европейской цивилизации / Гордон Чайльд ; [пер. с англ. М. Б. Свиридовой-Граковой и Н. В. Широковой] / ред. Т. С. Пассек. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 466 с.
4. Думас Хр. Кикладская цивилизация бронзового века в Эгеиде / Христофор Думас // Вестник древней истории. – 1992. – № 2. – С. 143-153.
5. Сидорова Н. А. Искусство эгейского мира / Н. А. Сидорова. – М. : Искусство, 1972. – 227 с.
6. Полевой В. М. Искусство Греции. В 3-х кн. / В. М. Полевой. – Кн. 1. – М. : Искусство, 1970. – 327 с.
7. Акимова Л. Искусство Древней Греции. Геометрика. Архаика. Классика / Людмила Акимова. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 400 с. (Новая история искусства).